

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica

Rutten, G.J.

Citation

Rutten, G. J. (2010). Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica. *Nederlandse Taalkunde*, 15(1), 1-32. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/16202>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/16202>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Vroegmoderne relativa: naar een diachrone constructiegrammatica

GIJSBERT RUTTEN*

Abstract

This article discusses three changes in the history of Dutch relativization characterized by a change from the relativizer's initial consonant from D to W: the relative pronoun *dat* > *wat*, the relative adverb *daar* > *waar*, and the relative pronominal adverb *daar*+PREP > *waar*+PREP. Previous studies claim that in the change from D to W-forms the (in)definiteness of the relativizer's antecedent played a crucial role. Here, it is argued that such an account suffers from empirical and theoretical flaws. A different approach is taken based upon construction grammar. The changes are accounted for by using the concept of construction specialization: language users' tendency to pair a unique form with a unique meaning or function. It is shown that language users gradually widen the possible contexts of a construction by taking small analogical steps such as the use of a new verb in the construction. Frequency analyses are also taken into account. Next, it is argued that language users aim at maximally formal differences between similar constructions when construction specialization is at work. Finally, a diachronic construction network is developed in order to combine diachronic linguistics and construction grammar.

1 Dat en wat, daar en waar

Over de geschiedenis van de Nederlandse relativa zijn enkele pionierende artikelen verschenen (Van der Horst 1988, 1993; Van der Horst & Storm 1991; Schoonenboom 1997; De Schutter & Kloots 2000; Van der Wal 2002, 2003). Aan het onzijdig relativum (*dat*, *wat*, *hetgeen*) is ook uitgebreider aandacht besteed (Schoonenboom 2000). Er bestaat echter nog veel onduidelijkheid, met name over de verandering van *daar*- naar *waar*- in het relatief bijwoord (*het huis d/waar ik woon*) en het voornaamwoordelijk bijwoord (*de stoel d/waar ik op zit*). In die verandering lijkt de achttiende eeuw belangrijk (Van der Horst & Storm 1991; Van der Wal 2002, 2003). Daarom is gekozen voor een analyse van *daar*- en *waar*- in een

* Universiteit Leiden & Vrije Universiteit Brussel; g.j.rutten@hum.leidenuniv.nl. Het artikel is mede gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), project *Historical linguistics "from below" – new perspectives on the history of Dutch*. Ik dank Ronny Boogaart, Marijke van der Wal en de leden van de Constructiegrammatica-leesgroep voor commentaar op een eerdere versie, als ook de redactie van *Nederlandse Taalkunde* en een externe beoordelaar.

(laat-)achttiende-eeuws corpus van egodocumenten¹, en uit enkele gepubliceerde teksten als referentiecorpus. Om een diachroon perspectief te kunnen ontwikkelen is daarnaast zeventiende-eeuws materiaal gebruikt. Bij De Schutter & Kloots (2000) stond het literaire zeventiende-eeuws centraal. Daarom heb ik een omvangrijke niet-literaire tekst erbij genomen: de dagboekantekeningen van stadhouder Willem Frederik (1613-1664).

Het eerste deel van het artikel gaat in op problemen die zich voordoen bij de bestaande analyses, vooral op het belang van de (on)bepaaldheid van het antecedent. Omdat de bestaande analyses meestal betrekking hebben op *dat* en *wat*, gaat dit deel hoofdzakelijk over het onzijdig relativum. In §2 blijkt de rol van de (on)bepaaldheid van het antecedent minder eenduidig dan soms gesuggereerd. In §3 schets ik het theoretisch perspectief dat ik hanteer en in §4 formuleer ik een alternatieve verklaring voor de verandering van *dat* in *wat*.

Het tweede deel (§5-7) biedt een detailanalyse van het gebruik van *daar-* en *waar-* bij Willem Frederik. De uitkomsten worden vergeleken met die uit het literaire corpus van De Schutter & Kloots (2000) en het achttiende-eeuwse corpus. In §8 ontwikkel ik een diachroon constructienetwerk waarin het theoretische perspectief en de analyses uit §5-7 verenigd worden.

2 De (on)bepaaldheid van het antecedent

Van der Horst & Storm (1991: 115), Van der Horst (1993: 300), Van der Wal (2002), De Schutter & Kloots (2000: 327) en Schoonenboom (2000: 137-138, 157-158) suggereren of argumenteren dat de (on)bepaaldheid van het antecedent doorslaggevend is bij de verandering van D naar W: W-relativa zouden eerst gebruikt worden in onbepaalde contexten en pas later in bepaalde contexten. De verschillende contexten luiden (van meest onbepaald tot meest bepaald)²:

- I er is geen (of een 'ingesloten') antecedent: *Je moet doen wat ze zegt. Je moet eten waar ze gedekt heeft.*
- II het antecedent is een hele zin: *Ze deed erg haar best, wat wij heel flink vonden. Ze deed erg haar best, waar we heel blij om waren.*
- III het antecedent is een woord als *iets, niets, alles, veel, weinig, genoeg*: *Alles wat hij wil. Is er iets wat/dat ik voor je doen kan? Overal waar we komen. Alles waar ik naar verlang. Is er iets waar je niet van houdt?*

¹ Informatie over de bronnen is te vinden in de appendix.

² De voorbeelden bij *d/wat* komen uit Van der Horst (1988: 196), die met *wat/dat* in III en IV aangeeft dat beide mogelijk zijn, en met *dat (wat)* in V en VI dat de eerste vorm is voorgeschreven, maar de tweede vaak de praktijk. De voorbeelden met *waar* laten in modern Standaardnederlands geen D-varianten toe. Problematisch voor de indeling is dat zinnen in II een semantisch concreet antecedent kunnen hebben: *erg haar best doen* in de eerste voorbeeldzin verwijst naar een concrete handeling. Evenzo zijn er zinnen die in I, III of IV thuishoren, maar semantisch een zeer bepaald antecedent hebben: *"Hou op" is wat ze zegt* (I), *Roken is iets wat ik vies vind* (III), *Bungeejumpen is het gekste wat ik ooit heb gedaan* (IV).

- IV het antecedent is een gesubstantiveerd adjectief, meestal een superlatief: *Het vriendelijkste wat/dat Jan heeft gedaan. Het gekste wat/dat ik ooit heb meegemaakt. Het grootste waar ik ooit ben geweest. Het gekste waar je van houdt.*
- V het antecedent is een onbepaalde NP: *Een boek dat (wat) ik mooi vind. Een boek waar ik graag in lees. Een land waar ik graag kom.*
- VI het antecedent is een bepaalde NP: *Het boek dat (wat) ik gisteren las. Het boek waar ik gisteren in las. Het land waar ik was.*

Nu kan het dat W-vormen en met name *wat* in V en VI recente ontwikkelingen zijn, negentiende- of zelfs twintigste-eeuwse (Van der Horst 1988). Maar Weiland keerde zich in 1805 al expliciet tegen *wat* in VI, dat kennelijk een optie was voor zijn lezers; en in I en III schrijft Weiland *wat* voor, maar in II *dat* (Van der Wal 2003: 368-369). Een achttiende-eeuws voorbeeld van *wat* in V is ook wel te vinden: *Des middags rencontreerden wij een Zweeds schip, wat zo 't scheen naar Texel stevende* (De Vos van Steenwijk 1999 [1783-1784]: 38). In andere achttiende-eeuwse egodocumenten als die van Van Eck en Van Steensel (zie de appendix) is de distributie als volgt:

	Van Eck	Van Steensel
I	dat	dat/wat
II	dat	dat
III	dat/wat	dat/wat
IV	dat	dat
V	dat	dat
VI	dat	dat

Tabel 1. Distributie van *dat* en *wat* bij twee achttiende-eeuwse auteurs

Een dergelijke distributie is niet mogelijk, als de verandering van D naar W strikt de stadia I-VI zou doorlopen. Dat we in I en II *dat* aantreffen en in III *wat* (Van Eck), strookt niet met de theorie, tenzij men bijvoorbeeld volhoudt dat I-III (en IV?) aan de meer onbepaalde kant zitten en (IV?), V en VI aan de bepaalde, wanneer we dus groepen van stadia aannemen; of nog anders: als men stelt dat het algemene patroon van I naar VI is, maar individuen daarvan kunnen afwijken. In beide gevallen lijkt hooguit in algemene termen de (on)bepaaldheid van het antecedent van belang.

Opmerkelijk is dat bij beide auteurs in III weliswaar *wat* voorkomt, maar alleen in combinatie met *al* of *alles*. Na *iets* of *wat* schrijft Van Eck *dat*. Dertien keer komt *wat* direct na *al* of *alles*, vier maal staan er elementen tussen, en eenmaal realiseert hij *al dat*. Van Steensel gebruikt in III drie maal *dat* en twee maal *wat*. Het antecedent is alle vijf keer *al* of *alles*; staat er een woord tussen het antecedent en het relativum (2x), dan gebruikt ze *dat*; staat er niets tussen (3x), dan wordt twee keer *wat* gerealiseerd. De spreiding lijkt hier gerelateerd aan het antecedent, hoewel niet aan de onbepaaldheid ervan, maar aan de lexicale vorm: *al(les)* vergroot de kans dat *wat* wordt gerealiseerd en als het relativum

meteen volgt op het antecedent is die kans nog groter. Anders gezegd: de taalgebruikers laten de nieuwe vorm toe in een bepaald constructioneel patroon (vgl. Schoonenboom 1997: 355, voetnoot 3).

Bij de verandering van *daar* naar *waar* kunnen we evenmin concluderen dat de zes stadia achtereenvolgens doorlopen werden. Mijn data laten die strikte volgorde althans niet zien. In de dagboeken van Willem Frederik uit het midden van de zeventiende eeuw treffen we W-vormen aan in III en VI en D-vormen in I: *want sie kunnen tot allen tijden uytvallen, dat men niet doen kan **daer** waeter is* (I), *reisen alletijt mit ooveral **waer** ik gae* (III), *Op 't Collegie gegaen, **waer** ick te 5 uir dess morgens quam* (VI). Eind achttiende eeuw treffen we in de brieven van Van Steensel aan: *Als ik maar ben **daar** mijn Malherbe is* (I), *Want **al daar** wij nu tot de toekomstende maant van leeve maate, moet ik in de lombert gaan haale* (III), *Die ons verbaast met syn droome, **waarin** hy overluijt praatte* (VI). Net als de data voor *dat* en *wat* suggereren deze voorbeelden dat een andere verklaring nodig is dan een die een beroep doet op alleen de (on)bepaaldheid van het antecedent. Hieronder probeer ik een verklaring te ontwikkelen op basis van constructionele en frequentie-analyses.

3 Constructies en frequenties

De hier gepresenteerde verklaring is geïnspireerd door taalkundig onderzoek naar de invloed van frequentie (bijv. Bybee & Hopper 2001) en naar het taalsysteem als een verzameling constructies (bijv. Goldberg 1995, 2006). In de constructiegrammatica staat het aloude idee centraal dat in talige uitingen vorm en inhoud aan elkaar gepaard zijn. Constructies zijn complexe vorm-betekenis-“paren” (*pairings*) waarvan de functie niet steeds voorspelbaar is op basis van de samenstellende delen. Dit artikel past binnen het stilaan ontluikende diachrone constructiegrammaticale onderzoek (Israel 1996; Verhagen 2002; Diewald 2006; Bergs & Diewald 2008).

Het leidende idee is hier dat zich onder invloed van frequentieverschijnselen *constructiespecialisatie* voordoet: de neiging van taalgebruikers een unieke vorm toe te kennen aan een unieke betekenis of functie, op het moment dat er geen of te weinig formeel onderscheid is tussen semantisch of functioneel verschillende constructies; constructionele homonymie wordt vermeden. In dit artikel komt dat voor bij het formeel onderscheiden van demonstratieve en relatieve woorden (*dat, daar* > *wat, waar*). Het vermijden van homonymie is op zichzelf geen afdoende verklaring voor taalverandering, omdat er talloze voorbeelden zijn van vreedzame coëxistentie van homoniemen (Keller 1989: 113-114). Daarom zijn aanvullende argumenten nodig, die ontleend worden aan de intra- en extra-linguïstische context en met name aan frequentieverschijnselen (Keller 1989: 123-126). Constructiespecialisatie kan ook andersom plaatsvinden: taalgebruikers kennen een unieke betekenis of functie toe aan een unieke vorm op het moment dat er geen of te weinig semantisch of functioneel onderscheid is tussen formeel verschillende constructies: constructionele synonymie wordt vermeden. Hiermee hebben we te maken bij de distributie van D- en W-vormen van al dan niet gesplitste betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden (§7, 8).

In die zin dat het systeem van D-pronomina wordt uitgebreid met een relativisatiesysteem met eigen W-vormen, is er ook sprake van grammaticalisatie (Hopper & Traugott

2003). Bepaalde grammaticale constructies (relatieve zinnen) worden sterker gemarkeerd (met eigen relativa) en de daarbij betrokken woorden verliezen aan lexicaal-semantiche inhoud³ (§8). Bovendien worden de W-relativa verbreed via lexicaal-gebonden contexten/constructies en pas daarna naar een abstracter niveau gegeneraliseerd⁴.

Een nieuwe, relativiserende functie voor het bestaande *wat* wil niet zeggen dat er ineens gerelativiseerd wordt; relatieve bijzinnen kennen de bijzinsvolgorde SOV en onderscheiden zich daarmee altijd al van hoofdzinnen. De hypothese is hier dat de explosief toenemende verschriftelijking sinds de late middeleeuwen er de oorzaak van is dat er veel meer gerelativiseerd gaat worden, omdat er in het algemeen meer hypotactische verbanden gevormd gaan worden: dat zijn de extra- en intra-linguïstisch relevante contexten⁵. Het is een functionele verklaring gebaseerd op veranderingen in het taalgebruik. Externe evidentie wordt gevonden in de opvallende toename aan onderschikkende voegwoorden in zowel het Nederlands als het Duits van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd (Nitta 2002; Van der Horst 2008-I: 983-992). De groeiende verschriftelijking leidde tot een herstructurering van het relativisatiesysteem, weergegeven in Tabel 2, waarin de pijl de 16de-19de-eeuwse transitie van het Middelnederlandse naar het Nieuwnederlandse systeem representeert:

Hypotaxis (SOV)		Parataxis (SVO/V2)
D (<i>dat, daar</i>)	A: pron dem-rel (Mnl.) - ik begrijp dat je bedoelt - het huis daar je woont	B: pron dem - ik begrijp: je bedoelt dat/dat bedoel je - het huis: je woont daar/daar woon je
↓		
W (<i>wat, waar</i>)	A': pron dem-rel (Nnl.) - ik begrijp wat je bedoelt - het huis waar je woont C: pron interr-rel - ik vraag wat je bedoelt - ik vraag waar je woont	D: pron interr - wat bedoel je? <i>dat!</i> - waar woon je? <i>daar!</i>

Tabel 2. D- en W-relativa in hypotactisch en paratactisch verband

De relatieve pronomina met een demonstratieve functie verhuizen van de D-categorie naar de W-categorie. Zoals het voegwoordbestand veranderde dankzij de toename aan hypotactische verbanden, zo veranderen ook de relativa. Het type verandering is anders:

3 Zie ook Noël (2007) over de overeenkomsten en verschillen tussen de benaderingen die worden gevat onder ‘grammaticalisatie’ en ‘constructiegrammatica’ binnen een diachroon perspectief.
4 Vgl. Tomasello (2003) over deze stappen bij taalverwerving.
5 Over dat algemene patroon van parataxis naar hypotaxis reeds, en in kritische zin, Van der Horst (1986: 15-38); zie ook Hopper & Traugott (2003: 176-184).

de voegwoorden nemen vooral toe in aantal, en hoewel ook in de relativa nieuwe vormen opkomen die we sindsdien als schriftalig evalueren (*wier*, (*het*)*welk* e.d.), is de overgang van D- naar W-relativa opvallender.

De verklaring voor de overgang wordt gezocht in de frequentie. Naarmate er meer geschreven wordt, worden er meer onderschikkende verbanden gebruikt. In het taalgebruik zien we dat hypotaxis sterker gemarkeerd wordt. Dankzij de verplaatsing van D-relativa met een demonstratieve functie (A) naar de W-categorie (A') wordt het oude systeem, waarin het semantische verschil van demonstratieven en interrogatieven (A/B vs. C/D) correspondeert met het formele onderscheid van D en W, opgeheven ten faveure van het verschil tussen parataxis en hypotaxis (A'/C vs. B) waarmee nu het formele verschil tussen D en W gaat corresponderen, behalve in zelfstandige vraagzinnen (D)⁶. Deze herschikking van het systeem werd analogisch gefaciliteerd door de altijd al aanwezige W-relativa in SOV-patronen, namelijk in afhankelijke vragen (C).

Een ander frequentie-effect dat een rol blijkt te spelen, is dat minder frequente constructies vatbaarder zijn voor herinterpretatie dan hoogfrequente, die verandering beter weerstaan: het zogenaamde *conserving effect* (Bybee 2006).

We zien in Tabel 2 ook de keerzijde van constructiespecialisatie: bestaande constructies (C) vallen ineens formeel samen met nieuwe (A'). Het formele onderscheid tussen zelfstandige en relatieve demonstrativa wordt vergroot; er was al onderscheid naar de woordvolgorde (SVO vs. SOV), maar dat bestaat alleen bij aanwezigheid van een object en een finiet werkwoord. Het nieuwe onderscheid (D vs. W) is een voorbeeld van constructiespecialisatie, omdat relatieve constructies sterker gespecialiseerd worden. Tegelijk treedt er dankzij analogiewerking constructiegeneralisatie (of *polysemization*, Geeraerts 1986) op: zowel demonstratieve (A') als interrogatieve (C) relatieve bijzinnen dragen nu het W-kenmerk; hier wordt het verschil dus verkleind, en er ontstaat constructionele homonymie die functioneel niet of minder problematisch is. Een hypothese voor verder onderzoek zou zijn dat het formele onderscheid tussen hoofd- en bijzinnen in een sterk verschriftelijke samenleving van groter belang is dan dat tussen demonstratieve en interrogatieve afhankelijke zinnen. Daarnaast zou het hier geschetste patroon getoetst kunnen worden aan andere Germaanse talen als Engels en Duits, die eenzelfde ontwikkeling van D- naar W-relativa kennen.

4 Van *dat* naar *wat*: Van Steensel als casus

De waarde van het constructionele en frequentieperspectief wil ik aantonen aan de hand van een casus: het gebruik van *dat* en *wat* bij Van Steensel. Met name Schoonenboom (1997, 2000) heeft wel gekeken naar de constructies waarin bepaalde relativa worden aangetroffen, maar uiteraard alleen in relatieve contexten. Hier volgt een vergelijking met de functies van *dat* en *wat* in ook andere dan relativiserende constructies:

⁶ Uiteraard wil ik niet zeggen dat demonstratief *dat* niet meer voor zou komen in bijzinnen (*ik weet dat je dat bedoelt*). Het gaat hier om de verhouding tussen parataxis en hypotaxis.

	<i>dat</i>		<i>wat</i>
conjunctie	441	focusconstructie (<i>wat x betreft</i>)	50
pron dem	206	pron indef	63
pron rel	50	exclamatief	25
?	4	pron interr	7
		pron interr/rel	11
		typeconstructie (<i>wat voor een</i>)	12
		pron rel	4
totaal	700		172

Tabel 3. Spreiding van *dat* en *wat* over verschillende constructies bij Van Steensel, in absolute getallen

Dat wordt verreweg het meest gebruikt als onderschikkend voegwoord: in 441 van de 700 gevallen (63%). Meestal leidt *dat* een bijzin in gekoppeld aan een werkwoord (*hopen dat...*), een adjectief (*blij dat...*) of een substantief (*het nieuws dat...*), vaak in een temporeel verband (*de dag dat...*). Pronominaal *dat* wordt 256 keer gebruikt en overwegend demonstratief: in 206 gevallen (80%); op het totaal aantal *dat*-tokens is dat ca. 29%. Het gaat daarbij zowel om het attributieve (*dat kostschool*) als het zelfstandige *dat* (*dat scheelt haas nies*). Het relatieve *dat* vormt met 50 voorkomens zowel een minderheid op het totaal van 700 (ca. 7%) als binnen het pronominale *dat* (ca. 20%). Vier onbeslisbare gevallen completeren het totaal⁷. Het relatief pronomen *dat* deelt dus zijn lexicale vorm met het veel frequentere deiktische *dat*, en in zijn syntactische vorm (SOV) is het gelijk aan het nog frequentere onderschikkende *dat*. Als er dan constructiespecialisatie optreedt, treedt ook het *conserving effect* in werking: deiktisch en onderschikkend *dat* zijn stevig verankerd; de minst frequente *dat*-constructie is de relativiserende.

In Tabel 3 staat ook de spreiding van *wat* over verschillende constructies. Analyse van de constructies waarin *wat* optreedt, kan informatie verschaffen over de opkomst van het relativum *wat*. Heel vaak, 50 van de 172 keer (ca. 29%) komen de focusconstructies *wat x betreft*, *wat x belangt* en *wat x aangaat* voor. Alleen het indefiniet pronomen komt nog vaker voor (63/172, ca. 37%), in verschillende gebruikswijzen: 44 keer als een bepaling bij een werkwoord, bijwoord, adjectief of substantief als in *wat rusten*, *haar haar wat gepunt*, *wat laat komen*, *wat beter*, *wat geld*, waarin het ‘een beetje’ of ‘een weinig’ betekent, en 19 keer zelfstandig als in *wat kopen*. Niet minder dan 25 keer (ca. 15%) leidt exclamatief *wat* een uitroep in (bijv. *wat zijn wij ongelukkig!*).

⁷ Een voorbeeld is ‘ik heb haar ook voor Faber 25 gegeven en voor Ligtenberg die wissel van 49 en nog 25 gulde daar bij, dat nu [is/maakt] 74 [is/maakt]’, waarin de ontbrekende persoonsvorm, bijv. *is* of *maakt*, op twee plekken kan worden ingevuld. In het eerste geval wordt *dat nu 74* als hoofdzin geïnterpreteerd en is *dat* deiktisch. In de tweede interpretatie is *dat* een relativum met als antecedent het zinsdeel *die wissel... daar bij*.

Het interrogatieve *wat*, de vermoede bron van het relativum, komt in zijn zuivere functie als vooropgeplaatst in een vragende hoofdzin maar 7 keer voor (waarvan 4 keer in *wat zullen we nu doen?*). Interrogatief *wat* komt verder 12 maal voor in de *typeconstructie*, een verzamelnaam voor constructies met de vorm V [*wat [voor] [een] x = x*] als in *oordelen wat (een) x* (4 attestaties), *zeggen wat voor x* (1 attestatie), *onderzoeken wat voor x* (2), *begrijpen wat voor x* (1), *schrijven wat (voor) (een) x* (3) en *vragen wat voor een x* (1).

De inleider *wat (voor) (een)* wordt in contexten gebruikt waarin de spreker/schrijver een zeer bepaald idee heeft van (de categorie van) *x*, terwijl de preciese identiteit ervan nog onduidelijk is: wat voor *x* is *x* nu eigenlijk? Dat blijkt het best bij de twee voorbeelden met *onderzoeken*, dat semantisch nog alle mogelijkheden openlaat:

- (1) *dan moet hij syn best doen om te ondersoeke wat voor ampten dat er oopen syn*
- (2) *dan sal ik sien te ondersoeke wat voor bodes er in die week van Ninwege sijn gekome*

De werkwoorden die optreden in de *typeconstructies* zijn van cognitieve of communicatieve aard. Het element *wat* ('welk') staat niet zelfstandig, maar is een bepaling binnen een NP. In het schema V [*wat [voor] [een] x = x*] vormt *wat* zuiver naar de vorm de schakel tussen V en de onderschikkende zin.

Diezelfde functie heeft *wat* in een ander type zinnen, waarbij ook cognitieve en communicatieve werkwoorden betrokken zijn: ik doel op de 11 voorkomens van interrogatief *wat* als relativum in constructies met de vorm V [*wat x V*] als in *niet weten wat...* (6 attestaties, 5 met Fut, 1 met Praes), *wel weten wat...* (3 Praes), *leren wat het zal zijn* (1 Fut) en *zien wat dat het zal worden* (1 Fut). Het is een constructie waarin onbepaaldheid, of misschien beter: onbekendheid aan de zijde van de spreker/schrijver, van groot belang is. Die onbekendheid blijkt eruit dat 9 van de 11 zinnen met het werkwoord *weten* zijn geconstrueerd, dat 7 van de 11 zinnen met een futurum worden vervolgd en dat 6 van de 9 zinnen met *weten* negatief zijn (*niet weten*). Ook dat de positieve variant *weten*, als hij dan voorkomt (3x), steeds wordt benadrukt met *wel*, wijst daarop; juist in die gevallen prefereert de schrijfster het praesens in de bijzin.

Maximale onbepaaldheid is aanwezig in zinnen met *niet weten wat...*, gevolgd door een futurum (of nog sterker: een voltooid futurale vorm (*zou*) met conjunctieffunctie). Langs twee wegen wordt die maximale onbepaaldheid opgeheven: het bijwoord *wel* en het gebruik van het praesens maken de context bepaald. In de *typeconstructie* werd interrogatief *wat* nader bepaald door beperking van het bereik van de vraag: de categorie waartoe *x* behoort, is bekend. In de constructies rond *weten* en verwante verba hanteert Van Steensel dus andere strategieën, waarvan het resultaat is dat het oorspronkelijk interrogatieve *wat* een interpretatie als relativum toelaat; vergelijk de volgende voorbeelden, ontleend aan Van Steensel (3) en Schoonenboom (2000: 96-97) (4, 5):

- (3) *U weet wel wat een Christen mensch betaamt, geen wraak te neme, maar kwaat met goet te lonen*
- (4) *Ik zag wat je gekocht had*
- (5) *Ik weet wat je van plan bent*

Hier kan *wat* zowel relatief als interrogatief geïnterpreteerd worden; zie voor een bespreking Schoonenboom (2000: 96-99). Naar de vorm heeft de taalgebruiker bij het formuleren van deze zinnen niets nieuws gedaan: hij maakt zinnen zoals hij ze kon maken volgens het patroon V [*wat* x V]. Het inhoudelijk resultaat van iets *zien*, *leren* of *weten* met betrekking tot x is echter specifieke kennis van x, die in het voorbeeld van Van Steensel ook nauwkeurig omschreven wordt: *geen wraak te neme, maar kwaat met goet te lonen*. Volgens de taalkundige analyse is het pronomen *wat* getransformeerd van interrogatief in relatief; voor de taalgebruiker geldt in een zogenaamde *usage-based*-benadering alleen maar dat hij, zoals hier, het constructionele patroon *niet weten* positief gebruikt (*wel weten*) en daarmee de analytische mogelijkheid creëert van een zeer bepaalde interpretatie, namelijk als vrij relativum⁸. Het is dan ook te verwachten dat in de functie van vrij relativum (met een bepaalde, dat wil zeggen specifieke betekenis) de eerste gevallen opduiken van *wat*, waarbij een interrogatieve interpretatie in toenemende mate lastig is. Inderdaad heeft Van Steensel juist in die functie 2 (van de in totaal 4) voorkomens van *wat* als relativum (Tabel 3):

- (6) *Ik sal u ook sende wat ik van Storm ontvange heb en wat ik daar van uyt gegeeve heb.*

Merk op dat de bijzin nu met een voltooide tijd wordt vervolgd.

Zinnen ingeleid door het interrogatieve *wat* in de V [*wat* x V]-constructie krijgen in steeds sterkere mate een zeer bepaalde betekenis. Het is dus niet de onbepaaldheid van het antecedent die de mogelijkheid schept tot herinterpretatie en de verandering van D naar W veroorzaakt. Het is binnen één constructie dat juist een sterkere bepaaldheid de analyse van *wat* als (vrij) relativum mogelijk maakt. In die functie van vrij relativum was *dat* echter de normale vorm, waardoor er syntactische synonymie ontstaat, die vermeden moet worden (vgl. “The Principle of No Synonymy”, Goldberg 1995: 67-68). Taalgebruikers schakelen over op *wat*, omdat *wat* in plaats van *dat* het verschil geprononceerder maakt tussen relatieve en adverbiale zinnen met *dat*, als ook tussen paratactische en hypotactische verbanden (§3); bij de keus tussen *dat* en *wat* kan de lage resp. hoge frequentie van relatief *d/wat* en onderschikkend *dat* meegespeeld hebben, omdat laagfrequente constructies vatbaarder zijn voor heranalyse. Kortom, niet de onbepaaldheid van het antecedent lijkt doorslaggevend bij de verandering van D naar W, maar een combinatie van verruimde constructionele analysemogelijkheden en frequentiegegevens.

De twee overige voorkomens bij Van Steensel van *wat* als relativum zijn beide in de combinatie *al(les) wat*. Schoonenboom (1997) heeft uitvoerig betoogd dat *al d/wat* in de loop van het Vroegnieuwlands een heranalyse heeft ondergaan: van een nomen *al* met relativum *dat* werd de combinatie later opgevat als een vrij relativum *d/wat*, voorafgegaan door een bepaling *al*. Het resultaat van een dergelijke heranalyse is een grammaticaliseerde en idiomatische expressie *al(les) wat*, vergelijkbaar met het vrije relativum dat zich ontwikkelde binnen de constructies met *weten*, zoals hiervoor uiteengezet, maar alleen nader bepaald door *al*. Als *al(les) wat* inderdaad een dergelijke grammaticaliseerde en idiomatische functie heeft verworven, verwachten we dat de verspreiding van W-rela-

⁸ Vgl. Verhagen (2002: 424-426) over het verschil tussen (per individu verschillende) analytische kennis van uitingen, en de mogelijkheid ze te gebruiken.

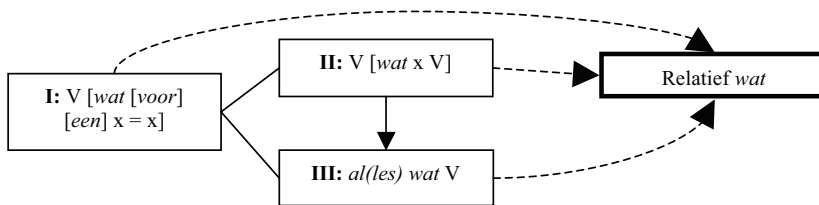
tiva juist via deze expressie zal verlopen. Inderdaad komen zowel bij Van Steensel als bij Van Eck W-vormen in III alleen voor in combinatie met *al(les)*⁹. Taalverandering voltrekt zich dus per constructie.

Als we willen begrijpen hoe de verspreiding van W-relativa heeft plaatsgevonden, kunnen we beter verantwoorden dat de nieuwe vormen opduiken in bepaalde constructies, indien we kunnen verwijzen naar vergelijkbare constructies, dus met een beroep op analogie, dan met een verwijzing naar een schaal van (on)bepaaldheid die wel een globale beschrijving geeft van het verloop, maar waarvan de verklarende kracht onduidelijk is. Ik veronderstel dat vanuit de verruimde *weten*-constructie relatief *wat* is opgekomen in de combinatie *al wat*, omdat ook daarin de interpretatie van vrij relativum mogelijk was dankzij de grammaticalisering van substantivisch *al* tot bepalend *al* (vgl. Schoonenboom 1997 en De Schutter & Kloots 2000 over *al*). Een voorbeeld nog uit Van Steensel ter illustratie:

(7) *Daarom sluijt ik alles wat ik maar kan weg*

In deze zin kunnen we *alles wat* interpreteren als *al datgene wat*, dus als een vrij relativum (met ‘ingesloten antecedent’), voorafgegaan door de kwantitatieve, intensiverende bepaling *alles*. Net als bij de opeenvolgende heranalyses van de constructies met (*niet*) *weten wat*... zet de taalgebruiker maar een kleine stap: het relativum wordt nader bepaald met het woordje *al(les)*. Het effect is echter een grote sprong: de lexicale, paradigmatische overeenkomsten tussen het immers ook nog steeds substantivisch functionerende *al(les)* enerzijds en *iets, niets* etc. anderzijds maken dat *wat* voortaan ook als relativum bij die woorden kan optreden, al zijn Van Steensel en Van Eck zelf daar kennelijk niet aan toegekomen (Tabel 1).

De gegevens uit deze paragraaf vat ik samen in een gecombineerd synchroon en diachroon constructienetwerk. In Van Steensels taalgebruik zijn er drie constructies met *wat* aan het hoofd: I, II en III, waarvan de synchrone verwantschap met een verbinding wordt uitgedrukt; II en III staan bovendien in een diachrone verwantschapsrelatie (III is uit II ontstaan na analogische verruiming), wat de pijl uitdrukt. Deze drie constructies zijn de voeding voor het over de andere constructies generaliserende, algemeen relatieve *wat*; die diachrone, toekomstgerichte relatie wordt gerepresenteerd door de gestippelde lijnen.

Figuur 1. Synchroon constructienetwerk van het onzijdig relativum bij Van Steensel (I, II, III), en het diachrone resultaat: Relatief *wat*

9 Dat betekent overigens ook dat stadium III met de omschrijving “een woord als *iets, niets, alles* etc.” te vaag is, want een heterogene verzameling woorden onterecht groepeerd: *iets* en *niets* lijken me lastig te interpreteren als bepaling bij het erop volgende pronomen, en juist steeds als antecedent opgevat te worden.

5 Van daar naar waar: Willem Frederik als casus

De verandering van D naar W in het betrekkelijk bijwoord *d/waar* en in het voornaamwoordelijk bijwoord *d/waar*+voorzetsel voltrok zich veel sneller dan die van *dat* in *wat*. In de negentiende eeuw treffen we vrijwel uitsluitend W-vormen aan (*waar, waarin, waarop* etc.), terwijl in de stadia V en VI nu nog steeds *dat* voorgeschreven is. D-vormen in het relatieve bijwoord komen niet meer voor (**het huis daar ik (in) woon*). Het verschillende tempo is een aanwijzing dat de beide veranderingen niet zomaar gelijkgesteld mogen worden. Daar komt bij dat het nieuwe relativum *wat* behalve als interrogatief ook als indefinit pronomen voorkwam en in focusconstructies als *wat x betreft*, en in die beide functies nogal frequent was. Voor het bronwoord in de verandering van *daar* naar *waar* (het vragende *waar*) geldt niet dat het nog allerlei andere, frequente functies vervult. Ook op dit punt zijn de beide veranderingen dus niet vergelijkbaar.

Dat zijn redenen om niet op voorhand aan te nemen dat er vergelijkbare principes aan de beide veranderingen ten grondslag liggen. Maar er zijn ook overeenkomsten, met name in de constructionele omstandigheden die de verandering mogelijk maakten. Minimale herinterpretaties van bestaande, veel gebruikte constructies voeren stap voor stap van D-relativisatie naar W-relativisatie. In de taalpraktijk lijken toch vergelijkbare heranalyses een rol te hebben gespeeld.

Hieronder wordt het gebruik van *daar*- en *waar*- in de dagboekantekeningen van Willem Frederik (WF) uit de jaren 1643-1654 geanalyseerd op het niveau van frequentie en constructies en waar mogelijk vergeleken met de uitkomsten van De Schutter & Kloots (2000). Een dergelijke gecombineerd kwalitatieve-kwantitatieve detailstudie van het taalgebruik van één auteur (vgl. Van der Horst 1993) verschaft kostbare informatie over de distributie van de verschillende constructies, en vooral over de constructies waarin W-relativisatie opgang maakt. Steeds worden de zeventiende-eeuwse gegevens vergeleken met laat-achttiende-eeuwse en vroeg-negentiende-eeuwse, omdat rond 1800 de verandering van *daar* in *waar* ongeveer voltooid zou zijn.

De frequentie van *daar* (/daer/dahr), *waar* en *alwaar* (met dezelfde spellingsvariatie) is bij WF als volgt¹⁰:

	<i>daar</i>	<i>waar</i>	<i>alwaar</i>
pron dem	2529		
pron rel	866	304	87
Totaal	3395	304	87

Tabel 4. Daar, waar en alwaar bij WF in absolute getallen, en de functies van daar

10 De getallen zijn marginaal incorrect, omdat sporadisch een onbeslisbaar geval optreedt (waarin strikt genomen niet uit te maken is of het pronomen relatief of demonstratief gebruikt is, doordat de persoonsvorm ontbreekt), als ook een heel enkele keer een mogelijk causaal *daer*; het causale *daer* komt bij WF niet of nauwelijks voor en lijkt sowieso pas later echt in zwang te zijn geraakt (het oudste citaat in het *WNT* is van 1793); gewoonlijk gebruikt WF *omdat* als causaal voegwoord. Verder heeft WF 1 maal *daerentegen*. Bij de spellingen met *dahr* gaat het om 8 onbeslisbare gevallen. Ze zijn in de tabel opgenomen onder *pron dem*.

De tabel is met name bedoeld om te illustreren hoe laag de relatieve frequentie van de relativa is. Vanuit het perspectief van de frequentie alleen stellen we ten eerste vast dat een hoogfrequente vorm zeer verschillende functies heeft, namelijk demonstratief en relatief. Die situatie was onwenselijk in een periode dat er door het hele taalsysteem heen meer hypotactische structuren werden gemarkeerd. Ten tweede stellen we vast dat een verandering van het relativum en niet van het demonstratief meer voor de hand lag, omdat het demonstratief hoogfrequent was en dus stevig verankerd (*conserving effect*). De constructies die de verschuiving van D- naar W-relativisatie mogelijk maakten, moeten het beeld natuurlijk nader invullen; van cruciaal belang is dat er allerlei posities zijn waarin een W-vorm al de functie van relativum vervulde. De volgende paragrafen gaan over constructies met *d/waar* als relatief bijwoord (§6) en over het relatief voornaamwoordelijk bijwoord (§7).

6 Constructies bij Willem Frederik I: Rel-Loc

6.1 Daar, waar en alwaar

De eerste constructie die ik nader wil onderzoeken is relativisatie met het bijwoord *d/waar* in een locatieve betekenis. De naam Rel-Loc brengt de eenheid van vorm en betekenis tot uitdrukking. Voor een goed begrip van de verandering van *daar* in *waar* is het van belang een precies beeld te krijgen van de manieren waarop een vroegmoderne taalgebruiker een relatieve zin met locatieve betekenis kon vormen: er was het historische *daar*, het nieuwe *waar* en bovendien een derde mogelijkheid: *alwaar*, die De Schutter & Kloots (2000) buiten beschouwing lijken te laten. In tegenspraak met de voor *dat* en *wat* bedachte stadia I-VI van toenemende bepaaldheid (§2) komen bij WF in stadium I D-vormen voor (§2); in stadium VI, na een bepaalde NP, schrijft hij zowel *daer*, *waer* als *alwaar*:

- (8a) *Ick ginck op 't Collegie, daer niet veul te doen wass*
- (8b) *Op 't Collegie gegaen, waer ick te 5 uir dess morgens quam*
- (8c) *Op 't Collegie geweest, alwaar Hottinga en Imminga eerst begosten te disputeren*

Uit (8a-c) blijkt dat *alwaar* in de analyse betrokken moet worden. WF schreef dagboeken en daarin varieerde hij de drie mogelijkheden *daer*, *waer* en *alwaar* (ook gespeld als *dahr*, *wahr*, *alwahr*). Het lijkt me onwaarschijnlijk dat *alwaar* in deze fase al gemarkeerd is als een stilistisch hogere variant: het is onduidelijk waarom WF die zou willen incorporeren in dagboeken die voortdurend erg op persoonlijke aantekeningen lijken, waarvan talrijke elliptische formuleringen getuigen¹¹. (8a-c) levert een treffend bewijs van de willekeurige alternantie van de drie varianten.

¹¹ Ter illustratie een passage: “Burgemeester Bourum te spreeken, Burmania ende de andere saecken des landts. – Nae Groeninghen te schrijven, aen de gedeputeerden, twee van de Stadt en twee van 't Landt. – Aen S.H. te schrijven, dat den landtach geëindicht N.B. – De heer Viersen en schepen Itsma te spreeken aengaende mijn nicht. – Zeedert anno 1626 heeft men beginnen voor het eerste mael te negotiëren en daarna in 't jaer 1635, 1636, '37, en sedert die tijt is het credijt van de provincie uytgeweest, want siebetaelden geen interes aen niemants niet.”

In Tabel 5 staat welke relativa WF gebruikt bij het formuleren van bijzinnen met locatieve betekenis (Rel-Loc). Daarnaast is opgenomen welk vrij relativum hij kiest in een locatief verband (Vrij) en de frequentie van het vragend voornaamwoord in hoofdzinnen (Pron interr) en het als relativum fungerende vragend voornaamwoord (Pron interr/rel).

	Rel-Loc	Vrij	Pron interr	Pron interr/rel
<i>daar</i>	344 (68,9)	5 (20)	-	-
<i>alwaar</i>	103 (20,6)	1 (4)	1	-
<i>waar</i>	52 (10,4)	19 (76)	5	46
Totaal	499 (100%)	25 (100%)	6	46

Tabel 5. WF's pronomenkeuze in vier constructies in absolute getallen (en procentueel)

In de Rel-Loc-constructie zijn de D-vormen dominant: in ruim tweederde van het totaal aantal Rel-Loc-zinnen gebruikt WF *daer* of *dahr*. De Schutter & Kloots (2000) troffen in hun twee corpora in 20 resp. ongeveer 28,6% van de gevallen een W-vorm aan¹². Bij WF treffen we W aan in slechts 10,4% en daarnaast in 20,6% *alwaar*. De percentages doen vermoeden dat De Schutter & Kloots (2000) *waar* en *alwaar* hebben samengenomen. In dat geval stemt WF met zijn 31% *waar/alwaar* redelijk overeen met de literaire informanten van De Schutter & Kloots (2000). Misschien is het beter te spreken van 31% waarin de lange tijd gangbare D-vorm niet optreedt. Dat aandeel is iets hoger dan in de literaire teksten, wat de spreektaalige basis zou bevestigen.

Er zijn echter ook redenen om ze niet samen te nemen, nog afgezien van het feit dat we met twee verschillende woorden te maken hebben. Ten eerste laat de rest van de tabel zien dat *alwaar* een veel beperktere toepassing heeft: er zijn incidentele voorkomens als vrij relativum en zelfs als interrogatief pronomen, maar in beide contexten is *waar* normaal en in de laatste context, die van relatief gebruikte interrogatieven, is *waar* uniek. Ten tweede is de opvatting dat *alwaar* een met *al* gemodificeerde subvariant van *waar* is, niet onmogelijk, maar dan is de veel hogere frequentie van *alwaar* toch op z'n minst opmerkelijk. Ten derde laat de distributie van de drie varianten aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zien dat de competitie eerder gaat tussen *daar* en *alwaar* dan tussen *daar* en *waar*; zie Tabel 6, waarin de keuze van het relativum in Rel-Loc is weergegeven, in de stadia V en VI, dus na een NP. Merk op dat alle auteurs als vrij relativum (in stadium I) uitsluitend *daar* gebruiken.

¹² Hier wreekt zich dat De Schutter & Kloots (2000) *alwaar* niet verdisconteerd hebben. Wel nemen ze in corpus A (zie §7) locatief *d/waar* en het voornaamwoordelijk bijwoord samen en concluderen dat in 28,6% van de gevallen W-vormen voorkomen (2000: 332); in corpus B is de verhouding bij de locatieve constructie 45 D tegen 11 W, dus 80% tegen 20%, en bij de voornaamwoordelijke bijwoorden 38 D tegen 19 W, dus 67% tegen 33% (2000: 337); zie ook §7.

	<i>daar</i>	<i>alwaar</i>	<i>waar</i>
Van Steensel	7	-	-
Van der Does	2	13	4
Roorda	13	10	1
Van Eijck	10	74	2
Van Eck	7	132	31
Moors	1	4	-
Subtotaal	40	233	38
Kleine Grandisson	5	10	-
Sara Burgerhart	14	-	-
Totaal	59	243	38

Tabel 6. Pronomenkeuze in Rel-Loc na een NP rond 1800 in absolute getallen

Het aandeel van niet-D-vormen is, met uitzondering van Van Steensel en *Sara Burgerhart*, toegenomen ten opzichte van WF: de W-vormen overheersen. Maar de distributie is verre van eenduidig: als W uit de spreektaal komt en informeel is, zou je verwachten dat Van Steensel W heeft (zie verderop); maar als ze Rel-Loc gebruikt, doet ze dat met een D-vorm. Verder valt bij de meer ervaren schrijvers (Van der Does, Roorda, Van Eijck) op dat het aandeel van D weliswaar afneemt, maar niet zonder meer ten gunste van W, maar ten gunste van *alwaar*. Er lijkt de neiging te bestaan relatieve zinnen verder te specialiseren: W-vormen zijn in opkomst, zowel in het voornaamwoordelijk bijwoord als in het relatieve bijwoord, en taalgebruikers lijken die twee te willen scheiden door *al-* te plaatsen voor het relatieve bijwoord, zodat Rel-Loc kan worden gevormd met ofwel *daar* ofwel *alwaar*. Daarbij is bovendien van belang dat synonymie wordt tegengegaan door een maximaal formeel onderscheid: *alwaar* verschilt meer van *daar* dan *waar*; zie over maximaal formeel onderscheid §7 en 8.

Tegelijk is er een andere ontwikkeling gaande, namelijk de interpretatie van *alwaar* als een stilistisch hogere, meer formele variant van *daar* en *waar*. Dat lijkt mij althans de verklaring voor de voorkeur voor *daar* in *Sara Burgerhart*: Wolff & Deken, die gevoelig zijn voor taalvariatie (Rutten 2008b), wilden al te formeel, of zelfs onnatuurlijk aandoend taalgebruik vermijden en hielden zich aan de kennelijk nog steeds gangbare variant *daar* (vgl. Van Steensel). Roorda, Van der Does en Van Eijck onderscheiden zich juist van Van Steensel niet alleen omdat ze *alwaar* gebruiken, maar ook algemener omdat ze in informele teksten taalkenmerken hebben die we als formeel zouden aanduiden, zoals deelwoordconstructies (Rutten 2008a).

De afname van D-vormen kan verder met leeftijd verbonden zijn: *daar* zou in toeneemende mate als ouderwets ervaren kunnen worden; daarop wijzen de data van de jonge Van Eck. Zijn generatiegenoot Moors lijkt *waar* te mijden en verkiest *alwaar*. De *Kleine Grandisson* ten slotte geeft het misschien wel gemiddelde beeld: *daar* is terrein aan het verliezen, maar nog zeker niet ongewoon; de vervanger is *alwaar*.

Er lijken twee ontwikkelingen gaande: 1) *daar* neemt af en wordt vervangen door *alwaar* (en in mindere mate *waar*), omdat taalgebruikers een unieke vorm voor Rel-Loc zoeken, die bovendien maximaal formeel onderscheiden is van de bestaande vorm (*daar*); 2) *alwaar* wordt geherinterpreteerd als formele variant van *waar*, waardoor uiteindelijk *waar* de unieke vorm wordt in alledaags taalgebruik. De tweede ontwikkeling is in de negentiende eeuw van cruciaal belang voor de interpretatie van het voornaamwoordelijk bijwoord (§8).

6.2 De verbreiding van Rel-Loc-constructies met *W*

Uit Tabel 5 blijkt dat de opkomst van *W*-vormen bij *WF* ver is voortgeschreden in zinnen met een vrij relativum. Is de onbepaaldheid van het antecedent dan toch doorslaggevend? Net als bij *dat* en *wat* denk ik dat constructionele mogelijkheden en frequentiegegevens bepalend zijn geweest, en dat de onbepaaldheid van het antecedent zijdelings van belang was. Een aanwijzing daarvoor geeft de laatste kolom uit Tabel 5: vanuit constructies met relatief gebruikt vragend *waar* ontwikkelde zich de mogelijkheid van zuiver relatief *waar* (vgl. §4 over *dat* en *wat*). Het betreft zinnen als

(9) ... *totdat men wost waer dat die van Hollandt gelogeert waeren*

van een constructietype met de vorm *V [waar x V]* als in *niet weten waar* (16 attestaties), *weten waar* (3), *vragen waar* (4), *verzoeken waar* (1), *zien waar* (4), *niet zien waar* (1), *bezien waar* (3), *toezien waar* (1), *overleggen waar* (1), *niet denken waar* (1), *opletten waar* (1), *wijzen waar* (2), *zeggen waar* (3), *praten waar* (1), *vernemen waar* (2), *verstaan waar* (1), *ordonneren waar* (1; in totaal 46 attestaties). In 5 gevallen wordt *waer* of *wahr* gevolgd door het ondersteunende *dat*, zoals in het voorbeeld. Slechts 1 keer volgt in de bijzin een gewoon futurum; het voltooid futurum met *zou*- volgt 6 keer; eveneens 1 keer staat er een formeel herkenbare conjunctief (*sij wosten niet waer hij waere*). In de overige 38 gevallen staat de bijzin in het praesens, imperfectum of perfectum. Deze constructie komt in vergelijking met *V [wat x V]* (§4) niet alleen vaker voor en bij meer werkwoorden, ook is het gebruik van een niet-futurale vorm in de bijzin wijder verbreid. Het aantal negatieve constructies is nog steeds hoog (17 van de 46, ca. 37%), maar niet zo hoog als bij *V [wat x V]* (6 van de 11, ca. 55%). Mogelijk ligt hier al een verklaring voor de snelle verandering van *daar* in *waar* in vergelijking met de nog niet voltooid verandering van *dat* in *wat*.

Net als bij *V [wat x V]* lijkt het werkwoord *weten* van cruciaal belang, en hebben we in het algemeen te maken met communicatieve en cognitieve verba. Er zijn constructies met een maximale onbepaaldheid of beter: onbekendheid aan de zijde van de spreker (bijv. *niet weten waar*, *vragen/verzoeken waar*), en er zijn uitdrukkingen die juist naar een welbepaalde plaats verwijzen, bijvoorbeeld:

(10) *S.H. reedt uyt en ordonneerde waer de ruyteri soud staen*

Er is geen sprake van dat het onbekend is waar de ruiters zou moeten staan, integendeel, de plaats is heel precies bekend en wordt aangewezen. Ook hier geldt dus dat de onbepaaldheid van het antecedent niet doorslaggevend is. Belangrijker is dat taalgebruikers leren dat *waar* een connectief is dat gebruikt kan worden om een relatieve bijzin met locatieve betekenis

(Rel-Loc) te formuleren. Het enige dat ze vervolgens hoeven te doen is daaraan de conclusie te verbinden dat ook andere dan communicatieve en cognitieve verba in de constructie ingevuld kunnen worden, bijvoorbeeld actieverba als *gaan* en *brenghen*:

- (11) *staet het den regirenden hertzoch vrie te gaen waer hij wil*
- (12) *ick wil ghaen waer men mij wil setten*
- (13) *het leger te brenghen waer het hem goet docht*

Deze constructionele uitbreidingsmogelijkheden tegen de achtergrond van de frequentiedata zijn mijns inziens verantwoordelijk voor de opkomst van *waar* als relativum, en voor de ermee gepaard gaande verdringing van *daar*. Taalgebruikers verlangden een apart connectief voor Rel-Loc-constructies, onderscheiden van het deiktische *daar*. Bij bepaalde werkwoorden, met name (*niet*) *weten*, vervulde het interrogatieve *waar* die rol. Wat lag er meer voor de hand dan een betrekkelijk infrequent woord als *waar*, dat in zeer vergelijkbare contexten (*weten waar* etc.) prima dienst deed, te gaan gebruiken als algemeen relativum in Rel-Loc?

De taalgebruiker verandert bovendien niets aan het syntactische patroon V [*waar* x V]. Alleen op het niveau van de taalkundige analyse heeft er een ingrijpende verandering plaats gevonden: het vragende *waar* laat ineens de interpretatie van vrij relativum toe. Voor de taalgebruikers is een heel andere conclusie van belang: *waar* is een relativum dat gebruikt kan worden in welbepaalde contexten, waarin de gerefereerde plaats aan de spreker bekend is. Geheel in overeenstemming met die interpretatie duiken *waer* en *wahr* onmiddellijk op als relativa in de stadia V en VI, zie (8b-c). Dat de constructies met een vrij relativum in de verbreiding van *waar* voorop lopen, heeft te maken met het gelijke syntactische patroon: de taalgebruiker vult, zoals gezegd, een nieuw werkwoord in een bekende constructie in (*gaan*, *brenghen*).

Een nadere inspectie van WF's materiaal en met name van de Rel-Loc-zinnen met *waer* of *wahr* onthult hoe de constructionele uitbreiding mogelijk is verdergegaan. Er moet nog een stap gezet worden om van V [*waar* x V] als in *weten waar x is* te komen bij zinnen van het type N (= plaatsaanduiding), *waar x is*, dus zinnen uit de stadia V en VI, zoals (8b):

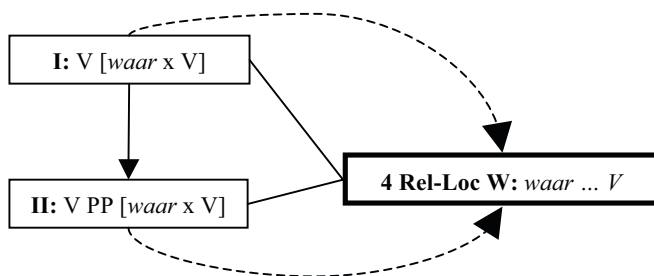
- (8b) *Op 't Collegie gegaen, waer ick te 5 uir dess morgens quam*

Toen *waar* eenmaal dienstdeed als connectief in een bekende context, werd het ook gebruikt in een ander syntactisch patroon: V PP [*waar* x V] als in *gaan op het college [waar ik om 5 uur kwam]*. Weer is het werkwoordgebruik informatief en waarschijnlijk cruciaal voor de uitbreiding. We zagen dat bij de stap van interrogatief *waar* naar relatief *waar* in de V [*waar* x V]-constructie, de uitbreiding verbonden was met actieverba als *gaan* en *brenghen*. Ook in deze volgende stap lijken zulke werkwoorden doorslaggevend. In WF's 52 Rel-Loc-constructies met *waer* of *wahr* (Tabel 5) zijn de volgende verba het meest gebruikt: *gaan* (16x), *komen* (9x), *zijn* (6), *rijden* (4), *eten* (3), *varen* = *gaan* (2; in totaal 40 uit 52). Wat taalgebruikers als WF lijken te doen, is generaliseren op basis van het feit dat relatief *waar* als welbepaald connectief met locatieve betekenis kan fungeren bij actieverba: ze gaan de plaatsbepaling nog verder bepalen door haar in te vullen met een voorzetselbepaling. Het werkwoord *gaan* staat daarbij centraal. Vergelijk de volgende afleiding op basis van zinnen uit WF, waarin de concrete locatieve (her)interpretatie is weergegeven met {naar de

plaats): *ghaen waer men mij wil setten* → gaan {naar de plaats} waar men mij wil zetten → *gingck {nae Delft}, waer ick bleef*. Meer geformaliseerd ziet de afleiding er als volgt uit: *ghaen waer men mij wil setten* = V [waar x V] → *gingck nae Delft, waer ick bleef* = V PP [waar x V]. Ook hier zet de taalgebruiker een kleine stap: hij specificeert de plaatsbepaling nader door een voorzetselbepaling toe te voegen; het aanvankelijk impliciete {naar de plaats} grammaticaliseert in een expliciete PP.

Toen deze stap eenmaal gezet was, lag de weg open voor uitsluitend *waar* in Rel-Loc posities. De voorzetselbepaling bevat een substantief (*Delft*) en de laatste stap is de isolering van het substantief tot een constructie met een zinsinitieel nomen, zonder verbaal materiaal vóór de bijzin: N [waar x V] V als in *Delft, waer ik verbleef, heeft grachten* of *Het huis waar ik woon, is mooi*. Dergelijke zinnen komen niet voor bij WF.

Hier volgt een syn- en diachroon constructienetwerk met de in het voorgaande besproken constructies. 4 Rel-Loc W (W = gevormd met een W, dus *waar*) verwijst naar het in deze paragraaf beschreven fenomeen van zinnen met een relatief, locatief bijwoord dat begint met een W (het cijfer 4 verwijst naar §8, Figuur 4). De constructies I, II en 4 zijn via lijnen verbonden, omdat ze synchroon in WF's materiaal voorkomen; bovendien staat II in een diachrone verwantschapsrelatie tot I, uitgedrukt door de pijl. De stippelpijlen drukken uit dat I en II diachroon en achteraf de bron lijken voor de generaliserende constructie 4.

Figuur 2. Synchroon constructienetwerk van Rel-Loc bij WF (I, II, 4) en het diachrone resultaat Rel-Loc W

7 Constructies bij Willem Frederik 2: Rel-vz-V

Het tweede constructietype dat nader onderzocht wordt, is relativisatie met het voornaamwoordelijk bijwoord *d/waar-*. Kenmerkend is de uitbreiding ten opzichte van de Rel-Loc-constructie met een voorzetsel, waarbij de locatieve betekenis van het relativum verloren gaat. Het locatieve relativum verliest lexicale inhoud, de betekenis verbleekt, en de functie van connectief treedt op de voorgrond. Ik beschouw deze Rel-vz-V-constructies als gegrammaticaliseerde erfgenamen van de Rel-Loc-constructie¹³. Met het aannemen van

¹³ Zie voor de notie van constructionele overerving (*inheritance*): Goldberg (1995: 72-81). De Schutter & Kloots (2000: 332) nemen overigens de omgekeerde ontwikkeling aan, wanneer ze stellen dat 'het bijwoord [...] in cognitief opzicht eigenlijk als een soort reductie van een voornaamwoordelijk bijwoord kan gelden ("de plaats/

een dergelijk grammaticalisatiepad is al ten dele verklaard dat W-relativa ook in Rel-vz-V opkomen: de constructie richt zich naar Rel-Loc. In deze paragraaf komt eerst de kwestie van splitsing (van relativum en voorzetsel) aan de orde, daarna, en daaruit volgende, de constructies vanwaaruit de W-vormen zich verbreid hebben.

7.1 De splitsing van voornaamwoordelijke bijwoorden

Met betrekking tot het voornaamwoordelijk bijwoord is in de literatuur gesignaleerd (Van der Horst & Storm 1991; Van der Horst 1993; De Schutter & Kloots 2000) dat er in het Vroegnieuwlands een regelmatige distributie lijkt te zijn tussen twee syntactische patronen. Wordt het voorzetsel bij het werkwoord geplaatst, dan realiseren taalgebruikers een D-vorm. Wordt het voorzetsel voorop geplaatst en verbonden met het bijwoord, dan is een W-relativum het resultaat, vgl. de volgende voorbeelden uit WF:

- 1 ..., daar S ... vz V: *het testament van zijn vrou, **daer** hij wel **in** bedenckt wass*
- 2 ..., waar-vz S ... V: *een vrede met Spanje, **waer nae** men nochtans hier seer verlangnde*

De twee andere mogelijkheden komen niet of nauwelijks voor:

- 3 ..., daar-vz S ... V
- 4 ..., waar S ... vz V

3 is nog wel opgetekend voor de vijftiende tot de achttiende eeuw door Van der Horst & Storm (1991), maar ook duidelijk een minder frequente variant; 4 hebben zij niet opgetekend. De Schutter & Kloots (2000: 333, 337), die twee zeventiende-eeuwse, literaire corpora (A en B) onderzochten¹⁴, hadden als resultaat:

	corpus A	corpus B	Totaal
1 D gesplitst	25	36	61 (57)
2 W ongesplitst	17	16	33 (31)
3 D ongesplitst	8	2	10 (9)
4 W gesplitst	-	3	3 (3)
			107 (100%)

Tabel 7. Spreiding van de 4 mogelijke betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden in de corpora van De Schutter & Kloots 2000 in absolute getallen (en procentueel)

ruimte waar ze zich bevond = de plaats waarop / de ruimte waarin ze zich bevond'). De deiktische oorsprong van het relativum maakt die ontwikkeling m.i. onwaarschijnlijk. De spreker gebaart *die ruimte, dáár bevindt ze zich*, en vanuit dat paratactische patroon heeft zich het hypotactische *de ruimte, daar ze zich bevindt* (met SOV) > *de ruimte, waar ze zich bevindt* (met W-relativum) ontwikkeld.

¹⁴ Corpus A omvat proza, lyriek en drama van Vondel, Hooft, Huygens, Bredero en Cats. Corpus B omvat toneelteksten van Bredero, Hooft, Huygens en Vondel. Zie De Schutter & Kloots (2000: 341).

Voor deze distributie bestaat, zoals De Schutter & Kloots (2000: 333) opmerken, nog geen bevredigende verklaring. De suggestie van Van der Horst & Storm (1991: 11-114) dat 4 uit de schrijftaal geweerd is, kan waar zijn en correspondeert met De Schutter & Kloots' (2000) idee dat de toneelteksten van hun corpus B informeler zijn, maar verklaart niet waarom de andere nieuwere variant (2), die ook met W wordt gevormd, dan niet geweerd is. Van der Horst (1993: 300) gaat verder en postuleert dat gescheiden W-vormen als in 4 in de zestiende en zeventiende eeuw niet *konden* bestaan ("ze bestonden uit de aard der zaak nog niet"). De gegevens van De Schutter & Kloots (2000) spreken dat tegen: ze hebben 3 attestaties van 4. Ook WF heeft zinnen in 3 en 4:

- 3: *Egbert Annes klaechde oover die stadt Lewarden, **dahroover** ick den president sprack*
 4: *de besendinge van mijn persoon als supernommereer, **waer** ick noch noit **aff** gehoort hadde*

In de onderstaande tabel staan de D- en W-varianten, gesplitst en ongesplitst, van het relativum *d/waar* + *vz*, dus van het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord:

	WF
1 D gesplitst	404 (67,6)
2 W ongesplitst	141 (23,6)
3 D ongesplitst	40 (6,7)
4 W gesplitst	13 (2,2)
Totaal	598 (100%)

Tabel 8. *Spreiding van de 4 mogelijke betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden bij WF in absolute getallen (en procentueel)*

De distributie stemt behoorlijk overeen met de uitkomsten van De Schutter & Kloots (Tabel 7), zij het dat WF een sterkere voorkeur heeft voor gesplitste D-vormen. Van belang is verder dat alle vier de opties (D of W, splitsing of niet-splitsing) niet alleen mogelijkheden waren, maar ook feitelijk gerealiseerd zijn en wel door een en dezelfde taalgebruiker. Er zijn dus geen theoretische of systematische redenen die een variant op voorhand uitsluiten, maar taalgebruiksredenen die WF deden kiezen voor bepaalde varianten. Die keuzes moeten we proberen te verantwoorden.

Kijken we eerst voor het diachrone perspectief nog naar de distributie van de mogelijkheden 1, 2, 3 en 4 aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.

	1 D gesplitst (Dg)	2 W ongesplitst (Wo)	3 D ongesplitst (Do)	4 W gesplitst (Wg)
Van Steensel	17	19	-	-
Van der Does	1	10	-	-
Roorda	-	14	-	-
Van Eijck	5	119	-	-
Van Eck	3	288	-	3
Moors	-	9	-	-
Kleine Grandisson	6	<i>passim</i>	-	-
Sara Burgerhart	12	26	-	-

Tabel 9. Pronomenkeuze rond 1800 in Rel-vz-V in absolute getallen

Rond 1800 hebben de W-vormen de overhand en in meerderheid in ongesplitste vorm (Wo). De data van Van Eck en Moors, de twee jongste auteurs, suggereren dat W-vormen een nieuwer taalgebruik representeren, en dat de distributie van D en W gekoppeld is aan leeftijd. Van der Does en Roorda sluiten bij dat nieuwere taalgebruik aan. Van Steensel, die het dichtst bij de gesproken taal staat (Rutten 2008b), heeft relatief juist de minste W-vormen. Net als bij Rel-Loc kunnen we niet concluderen dat W-vormen voortkomen uit of wijder verbreid zijn in de spreektaal. De gegevens van Van Steensel suggereren eerder dat D-vormen aan het eind van de achttiende eeuw nog steeds gangbaar zijn in minder formeel taalgebruik. Ook de data uit *Sara Burgerhart* suggereren dat D-vormen tegen 1800 gewoon zijn. De variatiegevoelige Wolff & Deken (Rutten 2008b) brengen noch de Rel-Loc-constructie, waarin ze uitsluitend D-vormen hanteerden, noch de Rel-vz-V-constructie in verband met klasse of leeftijd. De personages, jong en oud, beschaafd en minder beschaafd, gebruiken zowel W- als D-vormen in het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord, en vaak door elkaar. Ook in de inleiding van Wolff & Deken zelf komen D- en W-vormen voor.

Als de D-vormen tegen 1800 normaal zijn, is het opvallend dat de andere informanten zo'n sterke voorkeur voor W-vormen hebben. De gegevens in Tabel 9 wekken de indruk dat een dergelijke voorkeur correleert met opleiding en schrijfervaring. De beter geschoolde Van der Does, Roorda, Van Eijck, Van Eck en Moors mijden D-relativa. In het algemeen stellen we vast dat de gegevens het beeld uit de literatuur bevestigen: elke auteur rond 1800 gebruikt meer W-vormen dan D-vormen en wel zodanig dat de W-vormen ongesplitst zijn en de D-vormen gesplitst.

7.2 De verbreiding van Rel-vz-V-constructies met W

Nu duidelijk is dat de distributie over gesplitst D en ongesplitst W in het zeventiende- en achttiende-eeuwse materiaal overeenstemt met wat bekend is uit de literatuur, moet een analyse van het gebruik bij WF meer inzicht geven in die distributie en in de omstandigheden die de verandering van D naar W faciliteerden. Met name de constructies waarin

ongesplitste W-relativa verschijnen, vragen de aandacht. Om een diachrone vergelijking te kunnen trekken, heb ik ook de 288 ongesplitste W-vormen uit Van Eck geanalyseerd (Tabel 9); vgl. Tabel 10:

	WF	Van Eck		WF	Van Eck
waardoor	43	39	waarmee	3	31
waarover	26	26	waarnaar	1	-
waarin	23	21	waarvan	1	33
waarom	16	77	waartegen	1	-
waarop	8	8	waartoe	1	11
waarna	6	8	waaronder	1	2
waaruit	4	6	waaraan	-	8
waarvoor	4	13	waarvandaan	-	1
waarbij	3	4	Totaal	141	288

Tabel 10. Ongesplitste W-relativa bij WF (ca. 1650) en Van Eck (ca. 1800)

De spreiding over de verschillende voornaamwoordelijke bijwoorden is alles behalve gelijkmatig. De twee causale connectieven *waardoor* en *waarom* zijn zowel bij WF ($43+16=59=41,8\%$ van 141) als bij Van Eck ($39+77=116=40,3\%$ van 288) verantwoordelijk voor ruim 40% van het totaal aantal betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden. Causale voornaamwoordelijke bijwoorden vertonen (vrijwel) nooit splitsing (Van der Horst 1992) en juist deze causale voornaamwoordelijke bijwoorden komen verreweg het meeste voor. Het lijkt me een frequentie-effect dat taalgebruikers vervolgens in het algemeen de neiging tot niet-splitsing vertonen. Let wel: bij W-relativa, niet bij D-relativa. Dat is een duidelijke aanwijzing dat de constructies met W- resp. D-relativa afzonderlijk gevormd worden en dat ze een andere bronconstructie hebben naar analogie waarvan ze gevormd worden. Bij de D-relativa is dat de Rel-Loc-constructie, bij de W-relativa een andere, maar welke?

Als we ervan uitgaan dat net als bij *dat* > *wat* en *daar* > *waar* een interrogatief ten grondslag ligt aan het W-relativum, ligt het voor de hand de constructies met *waarom*, het gangbare interrogatief dat vraagt naar een oorzaak, aan een nadere inspectie te onderwerpen. Het blijkt dan dat 13 van de 16 *waarom*-zinnen bij WF gevormd zijn met dezelfde communicatieve en cognitieve werkwoorden als bij *d/wat* en *d/waar* (§4, 6). Het gaat om de constructie V [*waarom* x V] als in *weten waarom*, *vragen waarom*, *zeggen waarom*, *spreken waarom*. Weer geldt: bij substitutie van het onbekendheid veronderstellende *vragen* door minder onbekendheid veronderstellende verba als *weten* of *zeggen* leert de spreker dat *waarom* gebruikt kan worden in causale contexten waarin de reden niet bevraagd, maar gegeven wordt.

Nog relevanter wordt de causale context wanneer we het frequente *waarover* in de analyse betrekken. Van de 26 tokens bij WF (Tabel 10) is er slechts 1 verbonden met een werkwoord waarbij we *waarover* juist zouden verwachten, namelijk *spreken*:

- (14) *Den 5/15 maij quam dat werck ende quae de discoursen van meester Stricklant op van S.H., waerover de heer Ripperda mij sprack*

De overige 25 gevallen van *waarover* laten een causale interpretatie toe, 6 keer als equivalent van *waardoor* of *waarom*, als in

- (15) *Scheltinga sijn knecht maeckte de beest tegens Haeren, waerover haest een groot ongeluck hadde kunnen geschieden*

en de overige 19 keer als inleider van een bijzin die het emotionele gevolg uitdrukt van het in de voorgaande (deel)zin gemelde, in de constructie *Causa [waarover Emo V]* als in *coninck Carel liet aen de prins de Galiss niet één coninckrijck nae, waerover de prins de Galiss heel bedroeft en gealtereert wass geweest, in brieven aen S.H. van H.H. en aen H.H. van S.H., om se te brouilleren, waerover dat se eens gebroulleert wierden en in Bicker sadt booven S.H., waerover S.H. heel qualijck tevreden was*. Dit ‘causale-emotie’-over verschijnt veel later pas als het vaste voorzetsel, dus als inleider van het voorzetselvoorwerp, in *bedroefd/tevreden zijn over* etc.

Bij Van Eck gaat het om 24 van de 26 *waarover*-tokens die een dergelijke causale-emotie-functie hebben, die functioneren in de *Causa-Emo-constructie*. Rekenen we dit causale-emotie-relativum bij de andere causale relativa, dan komen we bij WF op $(43+16+25=84=)$ 59,6% van het totaal dat causaal is, en bij Van Eck op $(39+77+24=140=)$ 48,6%.

Het vierde frequent voorkomende betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord bij WF is *waarin*. Ook daarin is een duidelijk constructioneel patroon te ontdekken: van de 23 voorkomens heeft er 1 een zinsdeel als antecedent, fungeert er 1 als vrij relativum, en komt er 1 voor in combinatie met *volharden*. De overige 20 komen prototypisch voor in de constructie *Doc [waarin x V]* met een documenttype en bij uitbreiding een cognitief construct of een resultaat (bijv. *inventie, uitkomst*) als in *brief waarin* (9 attestaties), *resolutie waarin* (3), *acte waarin* (2), *stukken waarin* (1), *project waarin* (1), *ontwerp waarin* (1), *paskwil waarin* (1), *inventie waarin* (1), *uitkomst waarin* (1; in totaal 20). De frequentiegegevens suggereren dat *brief waarin* de bron is. De data mogen geconditioneerd zijn door het teksttype (een regent die administratieve handelingen boekstaaft), maar in een *usage-based* benadering is die pragmatische context juist relevant: daarin blijkt welk taalgebruik voor de spreker/schrijver gewoon was, welke uitingen hij las, hoorde en schreef. De veronderstelling is dat *waarin* in deze Doc-constructie opkwam naar analogie van *waarom*, *waardoor* en *waarover*.

Tellen we deze 20 frasen met *waarin* op bij die met *waardoor*, *waarom* en *waarover*, dan concluderen we dat bij WF 73,8% van het totaal aantal betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden door slechts enkele constructies wordt geproduceerd:

Causaal (43 <i>waardoor</i> , 16 <i>waarom</i> ; 6 <i>waarover</i>)	59
Causa-emo (<i>waarover</i>)	19
Doc (<i>waarin</i>)	20
Totaal	104 = 73,8% van 141

Tabel 11. Belangrijkste constructies met een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord bij WF

7.3 *Nogmaals splitsing*

Verdere studie van de gegevens leerde dat nog een vierde constructie van belang was in de promotie van ongesplitste betrekkelijke voornaamwoordelijke bijwoorden met *W*. Splitsing speelt wederom een rol. Van der Horst (1992) onderzocht het splitsingsgedrag van voornaamwoordelijke bijwoorden en constateerde dat niet-splitsing (of zelfs de onmogelijkheid van splitsing) met name voorkomt bij causale en temporele verbanden. Dat dat bij causale verbanden inderdaad zo is, is in het voorgaande gedemonstreerd: het bronwoord is het interrogatieve *waarom* dat niet gesplitst wordt. De verklaring voor het niet-splitsen in causale contexten zoekt Van der Horst (1992) in de zwakke band met het werkwoord (bij een sterke band met het werkwoord staat het voorzetsel achter in de zin, dichtbij het werkwoord, en is er sprake van splitsing). Van der Horst's (1992) verklaring is verder uitgewerkt door Honselaar (1994), die het verschil tussen splitsing en niet-splitsing interpreteert in termen van informatiewaarde en –structuur. Met splitsing correspondeert een (synthetische) informatiestructuur: (X-Y), waarbij de volzin die wordt gevormd door (de informatie in) X en Y geïntegreerd/gesynthetiseerd is. Het voorzetsel staat dan bij het werkwoord, dus er is splitsing. Bij een (analytische) informatiestructuur: (X)-(Y) vinden we het voorzetsel juist gehecht aan het bijwoord, dus vooraan in de bijzin die Y verwoordt. Het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord is dan een connectief dat een veel losser verband legt tussen een hoofdedeling en een vervolgende zin, anders gezegd: de informatiewaarde van X en Y is even belangrijk, ook al is er formeel sprake van een hoofdzin en een bijzin.

In Van der Horst's (1993: 297-300) visie hebben we in deze gevallen te maken met een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord dat als antecedent (een deel van) de voorafgaande zin of de daarin besloten gedachte heeft, met zinnen dus uit stadium II van de VI verschillende stadia van bepaaldheid (§2). Het probleem is dat deze zinnen zich hoofdzakelijk voordoen in causale contexten. Dat impliceert dat de spreker/schrijver een gevolg zou uitdrukken in een relatieve bijzin en tegelijk de oorzaak daarvan, vervat in de hoofdzin, onbepaald laat. De spreker/schrijver zou dus een causaal verband leggen en tegelijk deels onbepaald laten waartussen. Het gaat om voorbeelden als:

- (16) *Ten tweden is S.H. droevich ooverlijden daerop gevolcht, waardoor al dat werck dat desen somer was gedaen, voor niet is*
- (17) *wandt de Hollanders insolent sijn, staut en alless willen regeren, waardoor onenicheit tuschen de provintiën, in de provintiën selfs sal komen*
- (18) *[heb] mijn lichaem ontheiliget, 'twelck een tempel dess heiligen geestes iss, waardoor ick mijn belofte niet heb gehalten en Godt seer heftich vertoorndt*

Dit zijn mededelingen die in informatiewaarde even belangrijk zijn en die dankzij het relatieve *waardoor* in een onderschikkend verband staan, en steeds is de oorzaak van wat volgt op *waardoor* heel wel bepaald. Vrijwel alle *waardoor*-zinnen bij WF zijn zo te interpreteren. Dat kan natuurlijk een reden zijn te wijzen op het succes van *W*-vormen in stadium II, maar gezien de concrete bepaaldheid van de genoemde oorzaken lijkt me een interpretatie à la Honselaar (1994) waarschijnlijker.

Daar is nog een reden voor. De mogelijkheid om twee mededelingen die met elkaar verband houden, maar ook op zichzelf betekenisvol zijn, losjes syntactisch te verbinden, blijkt namelijk zeer productief te zijn geweest, zo productief dat van een aparte constructie gesproken kan worden. Steeds is een ongesplitst betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord het connectief dat de beide mededelingen verbindt. Van der Horst (1992) heeft goed gezien dat met name causale en temporele verbanden zich in deze constructie voordoen. Dit type constructie is een eigen leven gaan leiden onder de naam relatieve aansluiting en wordt wel een latinisme genoemd. Om het losse verband te benadrukken wordt de tweede mededeling soms als een nieuwe zin gevormd. Voorbeelden zijn er uit WF te over, met name met *waardoor* en *waarom*, maar het is interessanter om te zien dat ook rond 1800 bij meer en minder ervaren schrijvers de (temporele) relatieve aansluiting zeer productief is; vgl. de volgende illustratieve passage uit Moors:

- (19) *“Mijnheer! ik weet [...]. maar gij moet weten [...]. **waarop** hij mij vraagden [...]. **waarop** ik hem antwoorden [...]. **waarop** hij zig retireerden.*

Uit Tabel 12 blijkt dat Moors en Van Steensel dit *waarop* geregeld gebruiken, in 6 van de 9 resp. 9 van de 19 gevallen:

	Van Steensel	Moors
waarop	9	6
waarvoor	4	-
waarin	2	-
waaruit	2	-
waarvan	1	2
waaronder	1	-
waarom	-	1
Totaal	19	9

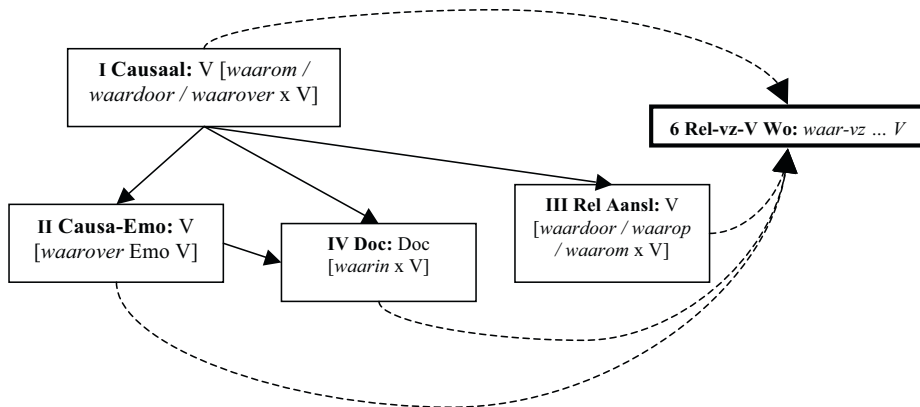
Tabel 12. Relatieve aansluiting bij Van Steensel en Moors in absolute getallen

Dit *waarop* doet zich voor in verslagen van gebeurtenissen en meestal, zoals in (19), in verbinding met *zeggen* en *antwoorden*. Het lijkt voor een spreker/schrijver een gemakkelijke manier om temporele verbanden te leggen tussen op zichzelf staande gebeurtenissen: wat er gezegd en geantwoord wordt is van belang, maar meer nog naar aanleiding waarvan het gezegd en geantwoord wordt; conform Honselaar (1994) is de informatiestructuur (X)-(Y). Bij WF treffen we deze temporele opeenvolging nog nauwelijks aan, de causale des te meer.

7.4 Conclusie

W-relativa kwamen op bij de betreffende voornaamwoordelijke bijwoorden, omdat Rel-vz-V zich richt naar Rel-Loc en omdat interrogatief *waarom* als causaal relativum ging fungeren. Tot zover is de redenering parallel aan die bij Rel-Loc. De causale context heeft daarna echter groot succes gehad in enkele productieve constructies: behalve de causale verbanden met *waarom* en *waardoor* werden causale-emotie-verbanden met *waaroever* (Causa-Emo) en de relatieve aansluiting met *waardoor* veel gebruikt. De relatieve aansluiting kende ook een temporele interpretatie (*waaroever*), waarbij de relatie tussen twee evenementen wel als een opeenvolging, maar niet als oorzakelijk wordt opgevat. Daarnaast lijkt in het taalgebruik van WF de Doc-constructie met het prototype *een brief waarin* invloedrijk. Dit succes van de ongesplitste W-vormen in enkele productieve constructies kan ertoe geleid hebben dat tegen 1800 de W-vormen domineren.

Ik besluit deze paragraaf met een constructienetwerk waarin I, II, III en IV de synchrone toestand bij WF beschrijven: deze constructies vormen een netwerk van constructies met ongescheiden W-relativa en zouden met lijnen verbonden moeten zijn, die ik heb weggelaten omwille van de overzichtelijkheid. 6 Rel-vz-V Wo verwijst naar zinnen met een ongesplitst betreffende voornaamwoordelijk bijwoord met een W (het cijfer 6 verwijst naar §8, Figuur 4). De constructies I tot IV zijn de contexten waarin de ongesplitste W-vormen zich vooral voordoen en die samen diachroon verantwoordelijk zijn voor de over I-IV generaliserende constructie 6; daarom de stippelpijlen van I-IV naar 6. I is ook met een pijl verbonden met II en III om aan te geven dat in de causale context (en uiteindelijk in het interrogatieve *waarom*) de bron gezocht is van de verbreiding van de W-relativa. De Doc-constructie IV is een analogische uitbreiding op basis van I en II, vandaar de pijlen van I en II naar IV.

Figuur 3. Synchron constructienetwerk van Rel-vz-V bij WF (I, II, III, IV, 6) en het diachrone resultaat: Rel-vz-V Wo

8 D/waar-constructies van Willem Frederik (ca. 1650) tot 1800: een diachroon constructienetwerk

In §4, 6 en 7 gaf ik constructienetwerken waarin synchrone en diachrone relaties gerepresenteerd waren (Figuren 1, 2, 3). In deze paragraaf geef ik een alleen diachroon constructienetwerk, een poging om diachrone taalkunde en constructiegrammatica te verenigen (Figuur 4). Het beschrijft de diachrone ontwikkeling van Rel-Loc en Rel-vz-V gebaseerd op de gegevens van WF en van de scribenten van rond 1800 (§6, 7). De in de periode voorkomende constructies zijn verbonden met lijnen die de onderlinge verwantschap uitdrukken.

Het diachrone constructienetwerk is een abstractie in twee opzichten. Ten eerste zijn niet alle constructies die op een bepaald tijdstip bestaan, erin gerepresenteerd; zo zijn in het geval van WF de constructies 4 en 6 abstracties ten opzichte van de synchrone analyses uit §6-7. Het diachrone netwerk abstraheert dus van synchrone analyses. Het diachrone netwerk is een poging overzichtelijk de taalveranderingen uit te drukken, waarbij kennis achteraf van de uitkomst van de veranderingen is verwerkt. Ten tweede beschrijft het diachrone netwerk niet het taalgebruik van een individuele taalgebruiker, maar van de gemeenschap van taalgebruikers. Het diachrone netwerk abstraheert dus ook van individuen. In het netwerk wordt gegeneraliseerd vanuit en over individueel taalgebruik, wat juist kan omdat de uitkomst van de taalverandering bekend is.

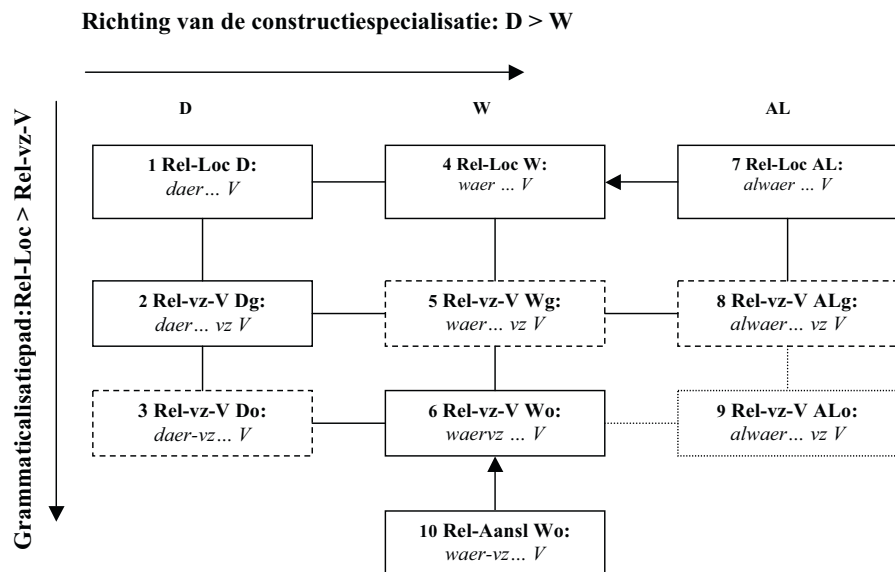
De hoofdletters D, W en AL duiden op de eerste letters van het relativum. De toevoegingen g en o bij Rel-vz-V betekenen gesplitst en ongesplitst. In cursief staan er voorbeelden onder de namen van de constructies. Onderbroken lijnen geven laagfrequente constructie aan, de stippellijn om 9 dat die niet is geattesteerd. Van 8 heb ik 1 attestatie (uit Van der Does):

(20) *de tourkar [...] alwaar wij verscheidene brieven mede kregen*

Achter sommige constructies gaan synchrone netwerken schuil: achter 4 gaan de constructies schuil die de opkomst van W-vormen faciliteerden in het taalgebruik van WF (§6; Figuur 2), achter 6 zitten de constructies die relevant bleken te zijn voor de opkomst van W-vormen in het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord bij WF (§7; Figuur 3).

De horizontale dimensie geeft de richting aan van de constructiespecialisatie van D naar W: de oudere constructies 1, 2 en 3 veranderden in 4, 5 en 6. Dat algemene patroon wordt verstoord bij 4 en 7. De opkomst van 4 verliep via 7, die maximaal formeel onderscheiden is van 1. Bovendien zijn de constructies 8 en 9 nauwelijks geattesteerd. Dat betekent dat Rel-Loc-constructies met AL (7) tegelijk maximaal formeel onderscheiden zijn van Rel-vz-V-constructies, die vooral met D (2, 3) dan wel W (5, 6) worden gemaakt.

Maximaal formeel onderscheid is een uiting van een streven naar constructiespecialisatie en een manier om synonymie te vermijden. Omdat bij taalverandering varianten ontstaan als gevolg waarvan er meerdere vormen voor één betekenis zijn, neigen taalgebruikers ernaar die varianten maximaal formeel te onderscheiden of er een andere pragmatische toepassing aan te verbinden. Daarom representeert 7 later, in tweede instantie, een hoger stijlniveau.

Figuur 4. Diachroon constructienetwerk van Rel-Loc en Rel-vz-V, met horizontaal de richting van de constructiespecialisatie tussen ca. 1650 tot ca. 1800, en verticaal het grammaticalisatiepad

De verticale dimensie geeft het grammaticalisatiepad aan van Rel-Loc-constructies naar Rel-vz-V-constructies. Constructie 2 is een prepositionele uitbreiding van de locatieve constructie 1, waarbij het voorzetsel oorspronkelijk achter in de zin bij het werkwoord werd geplaatst, omdat de voorzetselkeuze afhankelijk is van het werkwoord. Dit type grammaticalisatie, waarbij oorspronkelijk locatieve of temporele lexicale elementen grammaticale (niet-locatieve, niet-temporele) functies opnemen, is overbekend uit het grammaticalisatie-onderzoek¹⁵. Het grammaticalisatiepad is dus (1) Rel-Loc: *daer... V* > (2) Rel: *daer... vz V* > (3) Rel: *daer-vz... V*. Voorbeelden die een dergelijk grammaticalisatiepad ondersteunen, zijn er te over, bijvoorbeeld (20): *alwaar* is doorgaans voorbehouden aan locatieve contexten, maar de schrijver heeft de locatieve constructie uitgebreid met een voorzetsel bij het werkwoord, waardoor *alwaar* geen zuiver locatieve functie meer heeft, maar deel is van de instrumentele bepaling *alwaar mede* bij de werkwoordsvorm *kreegen*. In andere voorbeelden zien we juist *d/waar* opduiken in een context waarin we op grond van de analytische informatiestructuur (X)-(Y) een voorzetsel, en dus een betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord, zouden verwachten. Deze voorbeelden met *daer* en *waar* uit WF dienen als evidentie dat pas in een volgende grammaticaliserende stap de voorzetsels zijn toegevoegd:

¹⁵ Bijv. Duits temporeel bijwoord *denn* > causaal voegwoord, Nederlands locatief pronomen *waar* > temporeel/adversatief voegwoord ('terwijl)', etc.

- (21) *Raetsheer André bij mij geweest, brocht mij een brief uyt Den Haghe, daer men **in** schrief dat de koninghin van Engelandt...*
- (22) *ende dat kan in sulcke regeringhe licht geschieden, daer sooveul hoofden **in** sien*

Het nieuwe, verder grammaticaliseerde patroon komt ook al voor:

- (23) *nae den eeten wesen wandelen, waerbij mijn peerdt seer sprong*

Hoewel het grammaticalisatiepad resulteert in vier (2, 3, 5, 6) of zelfs zes (inclusief 8 en 9) opties voor Rel-vz-V-constructies, werden in de praktijk 2 en 6 geprefereerd. Daarvoor zijn twee verklaringen. Ten eerste zien taalgebruikers de gebruiksovereenkomsten tussen al die opties, waarbij splitsing en D/W(/AL)-variatie de fenomenen zijn die ze moeten hanteren. Er is geen semantisch verschil tussen de opties. Wat taalgebruikers gedaan hebben, is de verschillende syntactische mogelijkheden elegant terugbrengen tot een minimum van twee, waarbij beide variatiemogelijkheden (D of W, splitsing of geen splitsing) verwerkt zijn: 2 en 6 worden de twee “standaard”-opties. Zo ontstaat er wederom maximaal formeel onderscheid binnen een semantisch homogene groep. Ten tweede heeft het succes van de relatieve aansluiting 10 bijgedragen aan de distributionele keuze voor 6; vandaar de pijl van 10 naar 6.

Dat taalgebruikers ook de functionele overeenkomsten zien tussen 2, 3, 5, 6 (8, 9), blijkt wel uit de situatie sinds de negentiende eeuw. Toen de verandering van 1 naar 4 zich steeds meer had voltrokken, raakten 2 en 3, de grammaticaliseerde uitbreidingen van 1, in de verdrukking. Tegelijkertijd werd 7 meer en meer geëvalueerd als een stilistisch hogere variant (§6). De overwinning van 4 en de stilistische gemarkeerdheid van 7 maken vervolgens dat het Rel-vz-V-systeem in overeenstemming daarmee werd gehergroepeerd: 5 en 6 worden de enige mogelijkheden. Deze zijn semantisch identiek en het enige syntactische onderscheid is nog de plaats van het voorzetsel: die redundantie in het systeem, die strijdig is met het idee van één vorm, één betekenis ('no synonymy'), wordt opgelost door een stilistisch onderscheid: de niet-gesplitste vormen (6) worden als stilistisch hoger en schrijftalig geëvalueerd (Van der Horst 2008-II: 1897-1899; *E-ANS*, §8.7.4).

Samenvattend: het diachrone constructienetwerk probeert twee zich in de tijd voltrekkende taalveranderingen te verenigen. Het drukt in één representatie uit dat er in het Vroegnieuwnederlands twee ontwikkelingen op elkaar inwerken: het grammaticalisatiepad vanuit 1 en constructiespecialisatie van D naar W. Constructiespecialisatie veroorzaakt W-relativisatie. Tegelijk wordt er gestreefd naar maximaal formeel onderscheid. Dat geldt bij Rel-Loc, waar constructiespecialisatie maakt dat 7 aanvankelijk de voorkeur krijgt boven 4, want dan ontstaat er maximaal formeel onderscheid ten opzichte van 1. Constructie 7 krijgt ook de voorkeur, omdat AL voorbehouden is aan locatieve contexten, zodat er tevens maximaal formeel onderscheid ontstaat ten opzichte van 5, 6 en 10. Constructiespecialisatie zorgt verder voor de distributionele keuze voor 2 en 6, zodat er binnen de Rel-vz-V-constructies maximaal formeel onderscheid ontstaat. Pragmatische constructiespecialisatie maakt dat 6 en 7 later stilistisch hogere varianten worden.

9 Besluit

De opkomst van W-relativa en de distributie van de verschillende varianten in de periode van het Vroegnieuwnederlands is in dit artikel geïnterpreteerd als een gevolg van constructiespecialisatie: het verschijnsel dat taalgebruikers de neiging hebben een unieke vorm te koppelen aan een unieke betekenis of functie. De poging constructiegrammatica diachroon aan te wenden resulteerde in een diachroon constructienetwerk. In de opkomst van W-relativa is wel een rol weggelegd voor de (on)bepaaldheid van het antecedent, maar die hangt alleen samen met de interrogatieve oorsprong van de W-relativa. Bij de eigenlijke verbreiding van de W-vormen gaat het er juist om dat de onbepaaldheid steeds meer wordt bepaald. Op basis van kleine analogische stappen zoals het gebruiken van een bekend werkwoord in een bekende constructie waarin het eerder niet voorkwam, slagen taalgebruikers erin constructies geleidelijk ruimer toe te passen. Als gevolg daarvan verliezen de W-relativa hun zuiver interrogatieve betekenis en gaan ze functioneren in contexten waarin er aan de zijde van de spreker/schrijver juist sprake is van bepaaldheid/bekendheid. Bij alle veranderingen is steeds verondersteld dat een hoge (relatieve) frequentie van de besproken constructie de verklaring waarschijnlijker maakt. Wat in dit artikel geheel buiten beschouwing bleef is de analogische werking van W-relativa als *wier*, *wiens*, *welke*, *welkers* etc. Op dit punt is verder onderzoek noodzakelijk.

Appendix: bronnen

Zeventiende eeuw

Dagboeken van Willem Frederik

- 400.000 woorden, geschreven 1643-1654

- Bron: Willem Frederik (1995). *Gloria parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654*. Ed. J. Visser & G.N. van der Plaat. Den Haag: Nederlands Historisch Genootschap.

Zie http://www.dbnl.org/tekst/will077glor01_01/

Rond 1800, egodocumenten

Willem van der Does

- 5.500 woorden, geschreven 1787

- Bronnen: A. van Sasse van Ysselt (1900). Eenige bladzijden uit de geschiedenis van den patriottentijd te 's-Hertogenbosch. *Taxandria. Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde* 7, 234-249; UvT, Brabant Collectie, hs C 28

Otto van Eck

- 109.000 woorden, geschreven 1791-1797

- Bron: *Het dagboek van Otto van Eck (1791-1797)*. (1998). Ed. A. Baggerman & R. Dekker met medewerking van J. Blaak. Hilversum: Verloren.

Clara Cornelia van Eijck

- 58.000 woorden, geschreven 1790-1791

- Bron: *Mijne waarde vriendin. Een Gents journaal (1790-1791) door Clara Cornelia van Eijck*. (2000). Ed. J. Rosendaal. Hilversum: Verloren.

Arnoldus Franciscus Moors

- 1.870 woorden, geschreven 1810-1811
- Bron: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, H D 281

Evert Roorda

- 9.000 woorden, geschreven 1787
- Bron: Breuker, Ph.H. (1987). Septimber 1787: twa egodokuminten. In: W. Bergsma (red.), *For uwz lan, wyv en bern. De Patriottentijd in Friesland. Leeuwarden, 175-187.*

Christina van Steensel

- 34.000 woorden, 1782-1800
- Bron: *'Het is of ik met mijn lieve sprak'. De briefwisseling tussen Jean Malherbe en Christina van Steensel, 1782-1800.* (1994). Ed. A. Dik & D. Helmers. Hilversum: Verloren.

Rond 1800, literair

Kleine Grandisson

- 60.000 woorden
- Bron: Cambon-van der Werken, M.G. de (1782). *De kleine Grandisson, of de gehoorzaame zoon.* Den Haag: H.H. van Drecht. Zie http://www.dbnl.org/tekst/camb001klei01_01/

Sara Burgerhart

- 170.000 woorden
- Bron: Wolff, B. & A. Deken (1782). *Historie van mejuffrouw Sara Burgerhart.* Den Haag: Isaac van Cleef. Zie http://www.dbnl.org/tekst/wolf016hist01_01/

● Bibliografie

Bergs, A. & G. Diewald (red.) (2008). *Constructions and Language Change.* Berlijn & New York: Mouton de Gruyter.

Bybee, J. (2006). From usage to grammar: the mind's response to repetition. *Language* 82, 711-733.

Bybee, J. & P. Hopper (red.) (2001). *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure.* Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

De Schutter, G. & H. Kloots (2000). Relatieve woorden in het literaire Nederlands van de 17^e eeuw. *Nederlandse Taalkunde* 5, 325-342.

Diewald, G. (2006). Context Types in Grammaticalization as Constructions. *Constructions all over: Case Studies and Theoretical Implications.* Speciale aflevering van *Constructions* 1-9 onder redactie van D. Schönefeld. Zie www.constructions-online.de

E-ANS = Elektronische versie van de tweede editie van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (1997). Zie <http://www.let.ru.nl/ans/e-ans/>.

Geeraerts, D. (1986). Functional explanations in diachronic semantics. *Belgian Journal of Linguistics* 1, 67-93.

Goldberg, A. (1995). *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure.* Chicago: University of Chicago Press.

- Goldberg, A. (2006).** *Constructions at Work. The Nature of Generalization in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Honselaar, W. (1994).** Gesplitste en niet-gesplitste voornaamwoordelijke bijwoorden. *Forum der Letteren* 35, 35-52.
- Hopper, P.J. & E. Closs Traugott (2003).** *Grammaticalization*. 2e ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horst, J.M. van der (1986).** *Historische grammatica en taaltekens*. Alblasserdam: Offsetdrukkerij Kanters B.V.
- Horst, J.M. van der (1988).** Over relatief *dat* en *wat*. *De nieuwe taalgids* 81, 194-205.
- Horst, J.M. van der (1992).** Splitsen of niet splitsen van voornaamwoordelijke bijwoorden. *Forum der Letteren* 33, 127-147.
- Horst, J.M. van der (1993).** Voornaamwoordelijke bijwoorden in 16de-eeuws Nederlands. *Spektator* 22, 290-308.
- Horst, J.M. van der (2008).** *Geschiedenis van de Nederlandse syntaxis*. 2 delen. Leuven: Universitaire Pers.
- Horst, J.M. van der & R. Storm (1991).** Over de geschiedenis van het betrekkelijk voornaamwoordelijk bijwoord. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 107, 105-119.
- Israel, M. (1996).** The Way Constructions Grow. *Conceptual Structure, Discourse and Language* onder redactie van A. Goldberg. Stanford, CSLI: 217-230.
- Keller, R. 1989.** Invisible-hand theory and language evolution. *Lingua* 77, 113-127.
- Nitta, H. (2002).** Historische Entwicklung des Bestandes der subordinierenden Konjunktionen des Deutschen. In: P. Wiesinger & H. Derkits (red.). *Akten des X. Internationalen Germanistenkongresses Wien 2000 "Zeitenwende – Die Germanistik auf dem Weg vom 20. ins 21. Jahrhundert"*. Vol. 2. Berlijn etc.: Peter Lang, 321- 330.
- Noël, D. (2007).** Diachronic construction grammar and grammaticalization theory. *Functions of Language* 14, 177-202.
- Rutten, G. (2008a).** Standaardvariatie in de achttiende eeuw. Historisch-sociolinguïstische verkenningen. *Nederlandse Taalkunde* 13, 34-59.
- Rutten, G. (2008b).** Norms for style and grammar in eighteenth-century Dutch prose, and the effect of education and of writing experience. *Historical Sociolinguistics and Sociohistorical Linguistics* 8. Zie http://www.let.leidenuniv.nl/hsl_shl/Rutten.htm
- Schoonenboom, J. (1997).** De geschiedenis van *dat*, *wat* en *hetgeen* in bijbelvertalingen. *Nederlandse Taalkunde* 2, 343-369.
- Schoonenboom, J. (2000).** *Analyse, norm en gebruik als factoren van taalverandering. Een studie naar veranderingen in het Nederlands onzijdig relativum*. Z.p.
- Tomasello, M. (2003).** *Constructing a language. A usage-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Verhagen, A. (2002).** From parts to wholes and back again. *Cognitive Linguistics* 13, 403-439.
- Vos van Steenwijk, C. de (1999).** *Een grand tour naar de nieuwe republiek. Journaal van een reis door Amerika, 1783-1784*. Ed. W. te Bake. Hilversum: Verloren.

- Wal, M.J. van der (2003).** Relativiteit in de grammaticale traditie. Tussen norm en descriptie? In: E. Ruijsendaal, G. Rutten & F. Vonk (red.), *Bon jours Neef, ghoeden dagh Cozyn! Opstellen voor Geert Dibbets*. Münster: Nodus Publikationen, 361-375.
- Wal, M.J. van der (2002).** Relativisation in the History of Dutch: Major Shift or Lexical Change? In: P. Poussa (red.), *Dialect Contact and History on the North Sea Littoral*. München: Lincom, 27-36.